

مسئله حج امام عبدالوهاب رستمی پیشوای اباضیه مغرب

سعید طاووسی مسرور*

چکیده

اباضیه، مذهبی منسوب به عبدالله بن اباض تمیمی، و عمان و مناطقی از مغرب اسلامی از مراکز تاریخی آن است. در مذهب اباضیه، حج یکی از واجبات عینی شرع و از ارکان اسلام است؛ از این رو اباضیه مغرب نیز به آن اهتمام داشته‌اند. در این نوشتار، برای اثبات این ادعا، شواهدی مستند از حیات امام عبدالوهاب بن عبدالرحمان رستمی (م. ۲۱۱)، پیشوای سیاسی - مذهبی اباضیه مغرب، ارائه شده که نشان می‌دهد وی در دو مقطع هشتمین و آخرین دهه از قرن سوم هجری در صدد انجام فریضه حج بوده است. اگرچه این نظر هم مطرح شده که احتمالاً او از تأکید دوباره بر حج، غرض سیاسی داشته، اما در هر حال استفتای وی از ربیع بن حبیب، امام اباضیه در عمان، و مراجعه به مشایخ اباضی مغرب، نشان می‌دهد که حج مسئله بسیار مهمی در بین اباضیه مغرب بوده که ترک آن صرفاً در حالت اضطرار قابل توجیه است.

واژگان کلیدی: عبدالوهاب بن عبدالرحمان رستمی، رستمیان، اباضیه، ربیع بن حبیب، حج.

*. عضو گروه فلسفه و کلام اسلامی و شیعه شناسی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی
saeed.tavoosi@gmail.com

اباضیه یا اباضیه، مذهب منسوب به عبدالله بن اباض تمیمی (برای آشنایی با وی ر.ک: ضیایی، ۱۳۹۸ش، ج ۱، ص ۳۹-۴۲) است که امروزه مرکز آنان کشور عمان است. برخی پیروان این مذهب در مناطقی از لیبی، تونس و الجزایر ساکنند و اقلیتی هم در زنگبار. گرچه اباضیان را از خوارج دانسته‌اند، اما آنان اختلافات مهمی با خوارج دارند؛ از جمله در مسائلی چون امامت، تقیه (ر.ک: ملک مکان، ۱۳۸۴ش، ص ۲۰۱، ۲۰۵ و ۲۲۱) و حفظ احترام امام علی علیه السلام. (ضیایی، ۱۳۹۸ش، ص ۳۱۱) اغلب متأخران اباضیه ابا دارند از اینکه خود را از خوارج بدانند. (ر.ک: روحی و غفرانی، ۱۳۹۷ش، ص ۱۱۳) اباضیه خود را اهل الحق، اهل الدعوه، اصحاب الدعوه، اهل الوفاق، و مذهب یا فرقه خود را الدعوه، مذهب الحق، فرقه المحقه و فرقه الناجیه می‌خوانند. (ر.ک: جلالی مقدم، ج ۲، ص ۳۰۹-۳۳۲ و ج ۳، ص ۶۴۸-۶۶۰، ۳/۶۴۸، *Lewicki, "Al-Ibadiyya", in: EI*).

در مذهب اباضیه، حج یکی از واجبات عینی شرع و از ارکان اسلام است. در این مذهب، ارکان و مناسک حج با مذاهب چهارگانه اهل تسنن چندان تفاوتی ندارد. (جلالی مقدم، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ذیل بعضی احکام فقهی) برای شناخت جایگاه حج در مذهب اباضیه کافی است به مسند ربیع بن حبیب مراجعه کنیم. ربیع بن حبیب مهم‌ترین محدث اباضیه و صاحب جامع صحیح یا همان مسند مشهوری است که مهم‌ترین کتاب حدیث نزد اباضیان است. (جلالی مقدم، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ص ۳۱۳؛ معینی، ۱۳۸۰ش، ج ۶، ص ۷۶۰) اعتقاد اباضیان به مسند ربیع تا جایی است که عبدالله بن حُمید سالمی (د. ۱۳۳۲)، از مشایخ اباضیه، آن را «صحیح‌ترین کتب حدیث از لحاظ روایت و برترین این کتب از لحاظ سند» می‌خواند و همچنین آن را پس از قرآن، صحیح‌ترین کتاب می‌شمارد. (سالمی، ۱۴۱۵ق، ص ۲؛ ملک مکان، ۱۴۲۶ق، ص ۲۴) ابتدای جزء دوم این مسند، کتاب الحج در دوازده باب ۵۳ روایت قرار دارد (ر.ک: ربیع بن حبیب، ۱۴۲۴ق، ص ۱۷۹-۲۰۵) که اندکی بیش از هفت درصد کل روایات این مسند (یعنی ۷۵۴ روایت) است.

فارغ از جایگاه نظری حج در بین اباضیه، مسئله این پژوهش، نشان دادن میزان اهمیت حج در بین اباضیه مغرب اسلامی در مقام عمل است. برای این منظور، نحوه

مواجهه امام عبدالوهاب رستمی با تکلیف حج در شرایط خوف بررسی شده است. درباره پیشینه این پژوهش گفتنی است که در مورد تاریخ حج در بین اباضیه مغرب، پژوهش مستقلی شناسایی نشد و به طور خاص درباره مسئله حج امام عبدالوهاب رستمی نیز پژوهش مستقلی به نظر نرسید؛ جز اینکه در مدخل رستمیان در دانشنامه جهان اسلام، به سفر عبدالوهاب رستمی به قصد حج در سال ۱۹۰ و تبعات آن اشاره شده که این مقاله نیز از منابع پژوهش حاضر است.

امام عبدالوهاب رستمی و مسئله حج در شرایط خوف

۱. استفتا از ربیع بن حبیب و محمد بن عباد مصری

عبدالوهاب بن عبدالرحمان رستمی (م. ۲۱۱)، دومین امیر از سلسله ایرانی نژاد رستمیان (که از سال ۱۶۰ تا ۲۹۶ حاکم مغرب میانه و بخش‌هایی از مغرب ادنی بوده‌اند)، سال ۱۷۱ به امامت اباضیان مغرب رسید. (روحی و غفرانی، ۱۳۹۷ش، ص ۱۱۳؛ فرمند، ۱۳۹۳ش، ج ۱۹، ص ۷۸۳-۷۸۵) در دهه هشتم قرن دوم، زمانی که در مغرب اسلامی بر سر امامت عبدالوهاب بن عبدالرحمان رستمی اختلاف شد، او و مخالفان امامتش، ربیع بن حبیب فراهیدی از دی عمانی (حدود ۷۵- حدود ۱۷۵) (ضیایی، ۱۳۹۸ش، ج ۱، ص ۷۸؛ مزبو، ۱۴۲۵ق، ج ۱، ص ۵۰۵) را به حکمیت برگزیدند؛ زیرا ربیع - که بود عمان مقیم - نه تنها نزد تمام اباضیان فقیهی نامدار بود، بلکه پس از جابر بن زید (م. ۹۲) و ابوعمیده مسلم بن ابی کریمه تمیمی،^۱ سومین امام اباضیه بود. (ضیایی، ۱۳۹۸ش، ج ۱، ص ۴۸ و ۷۸)^۲

ربیع بن حبیب در این واقعه از مخالفان عبدالوهاب - که او را «امیر المؤمنین» می‌خواند - چون شعیب بن معروف و ابن فندین، تبرئ جست و نقل شده که گفته

۱. وی احتمالاً اصالتاً ایرانی، و مولای بنی تمیم بوده است. ر.ک: Lewicki, "Al-Ibadiyya", in: EI2, 3/649.

۲. برای آشنایی بیشتر با ربیع بن حبیب ر.ک: طاوسی مسرور، «ربیع بن حبیب»، در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، صص ۴۸۱-۴۷۹.

است: «عبدالوهاب امام ما و پیشوای پرهیزکار ما و امام تمام مسلمانان است».^۱ (ابوزکریا و رجلانی، ۱۴۰۲ق، ص ۹۶-۹۸. همچنین ر.ک: درجینی، ۱۹۷۴م، ج ۱، ص ۵۵؛ حارثی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۴-۱۵۵؛ بارونی، ۲۰۰۵م، ص ۱۵۳-۱۶۰) می‌توان گفت روابط حسنه و پایدار عبدالوهاب و ربیع، اباضیان مغرب و مشرق اسلامی را به هم پیوند می‌داد. (ابن سلام اباضی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۱۰؛ درجینی، ۱۹۷۴م، ج ۱، ص ۶۵ و ۶۶، نیز ر.ک: باجیه، ۱۹۷۶م، ص ۷۱)

عبدالوهاب - که مقیم تاهرت^۲ بود - می‌ترسید که اگر به حج رود، به دست بنی عباس گرفتار شود؛ از این رو در این باره از ربیع بن حبیب و نیز از محمد بن عباد مصری استفتا کرد. ابن عباد - که مانند ربیع، از شاگردان ابو عبیده تمیمی بود^۳ - در پاسخ استفتا، حج را از عبدالوهاب ساقط دانست؛ اما ربیع چنین فتوا داد که او باید شخصی را اجیر کند تا به جای وی، حج به جای بیاورد. عبدالوهاب به فتوای ربیع عمل کرد؛ چون آن را موافق احتیاط می‌دانست. (ر.ک: ابوزکریا و رجلانی، ۱۴۰۲ق، صص ۱۱۴ و ۱۱۵)

میزان اهمیت ربیع به حج از فتوای او هویدا است. همچنین آورده‌اند که ابو عبیده گاهی ربیع را به جای خود به عنوان پیشوای حاجیان اباضی به حج می‌فرستاد. (ر.ک: ابن سلام اباضی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۱۰) اصل این استفتا از سوی عبدالوهاب و عمل موافق با احتیاط وی نیز نشان‌دهنده جایگاه حج نزد او و بالطبع و بالتبع نزد پیروانش در مغرب است.

۲. تلاش مجدد امام عبدالوهاب برای ادای حج

بنا بر منابع اباضی - مانند کتاب السیره و اخبار الائمة از ابوزکریا و رجلانی (مورخ قرن پنجم و نیمه اول قرن ششم)، کتاب طبقات المشایخ بالمغرب از درجینی (مورخ قرن

۱. ظاهراً اباضیه بین امام مذهبی و امام سیاسی تفکیک قائل بودند؛ اما امام سیاسی، پشتوانه و حتی جایگاه مذهبی هم داشت.

۲. شهری در الجزایر که مرکز دولت رستمیان اباضی مذهب بود. ر.ک: تالبی، ۱۳۸۰ش، «تاهرت»، در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، صص ۳۴۰-۳۳۸

۳. نک. جعبیری، «التمیمی، ابو عبیده مسلم بن ابی کریمه»، در: موسوعة اعلام العلماء والادباء العرب والمسلمین، ج ۴، صص ۶۳۲-۶۳۱

هفتم) و کتاب السیر شماخی (م. ۹۲۸)^۱ - عبدالوهاب پس از غلبه بر شورش‌های داخلی، در سال ۱۹۰ (یعنی حدود پانزده سال پس از درگذشت ربیع بن حبیب) به قصد حج از تاهرت خارج شد و فرزندش ابوسعید افلاح را به نیابت از خود در آنجا گذاشت.

وی در مسیر خود به جبل دَمْر^۲ در جنوب قابس^۳ رفت و ساکنان آنجا را به پذیرش حاکمیت رستمیان و بیعت با خود واداشت. سپس فردی به نام مدرار را به عنوان عامل خود بر آنجا تعیین کرد و از آنجا به جبل نفوسه^۴ رفت که ساکنانش بر مذهب اباضیه بودند و مهم‌ترین هسته نظامی اباضیه به شمار می‌رفتند. در شهر جادو،^۵ مقر والیان رستمی در جبل نفوسه، مشایخ اباضی بار دیگر به جهت خطر توطئه طرفداران بنی عباس، عبدالوهاب را از سفر حج بازداشتند. (ر.ک: فرهمند، ۱۳۹۳ش، ج ۱۹، ص ۷۸۵)

فرهمند بر این نظر است که در این سفر، حج یک بهانه و پوششی برای اقدامات سیاسی عبدالوهاب، خصوصاً برای اشراف بیشتر بر اقدامات اغلییان (حاکمان طرابلس که تابع عباسیان بودند) و مقابله احتمالی با آنان بوده است. (همان) البته این نظر فرهمند، با توجه به اقدامات سیاسی عبدالوهاب مانند تصرف جبل دمر، خالی از وجه نیست.

۱. برای آشنایی با این منابع نک. فرهمند، «پژوهشی در منابع تاریخی رستمیان اباضی در مغرب اسلامی»، صص ۹۷-۱۰۲
۲. کوهی در جنوب غربی طرابلس غرب واقع در فاصله سه مرحله‌ای جبل نفوسه. (ادریسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۹۹؛ ابن خلدون، بی تا، ج ۱، ص ۶۰ و ج ۶، صص ۱۴۳-۱۴۲)
۳. شهری نزدیک ساحل دریای مدیترانه، واقع در بین طرابلس و سفاقس و در هشت منزلی غرب طرابلس. (ر.ک: ادریسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، صص ۲۸۱-۲۷۹ و ۲۹۷؛ یاقوت حموی، ۱۳۹۹ق، ج ۴، صص ۲۸۹-۲۹۰)
۴. رشته کوهی در مغرب (پس از افریقیه) و در فاصله شش مرحله‌ای (سه روزه) طرابلس و شش روزه قیروان که از مراکز اباضیه مغرب بوده است. (ادریسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۹۹؛ یاقوت حموی، ۱۳۹۹ق، ج ۵، صص ۲۹۶-۲۹۷)
۵. شهری بزرگ در جبل نفوسه. (ر.ک: یاقوت حموی، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۹۲ و ج ۵، ص ۱۱۰ و ۲۹۶).

همچنین فرهمند (همان) در تأیید مدعای خود توضیح می‌دهد که عبدالوهاب پس از نهدی شدن از سفر حج در سال ۱۹۰، به تاهرت بازنگشت و تا سال ۱۹۶ در روستای میری (واقع در جبل نفوسه) اقامت کرد تا اینکه در همان سال طرابلس، مرکز اغلییان، را محاصره کرد. در نتیجه اغلییان حکومت رستمیان بر توابع طرابلس را به رسمیت شناختند و خود به شهر طرابلس و ساحل دریا اکتفا کردند.

پس از این غلبه بر اغلییان بود که عبدالوهاب به تاهرت بازگشت و تا پایان عمر در آنجا به سر برد.

در تأیید نظر فرهمند می‌توان گفت که عبدالوهاب رستمی پس از این فتح و بیشتر شدن اقتدارش، ظاهراً در مدت پانزده سال باقیمانده از عمرش، بار دیگر عزم حج نکرده است. البته در فرض پذیرش نظر فرهمند نیز، باز هم مشخص است که حج در نزد اباضیه مغرب از چنان اهمیتی برخوردار بود که پیشوایشان که به جهت شرایط خوف به حج نرفته بود، حتی در ظاهر هم که شده، خود را مشتاق ادای تکلیف حج نشان می‌داد.

نتیجه‌گیری:

حج در مذهب اباضیه، نه تنها یکی از واجبات عینی شرع، بلکه از ارکان اسلام است. وجود بخش مستقلی در مسند ربیع بن حبیب، مهم‌ترین کتاب روایی اباضیه، با عنوان کتاب الحج، در ۱۲ باب و ۵۳ روایت (یعنی اندکی بیشتر از هفت درصد کل روایات این مسند) نیز گویای این اهمیت است؛ از این رو اباضیه مغرب اسلامی نیز مانند هم‌مذهبان خود در عمان، به ادای تکلیف حج اهتمام داشته‌اند. با تشکیل دولت رستمیان در تاهرت، به عنوان دولتی مستقل از خلافت عباسی، امام عبدالوهاب رستمی، دومین امیر این سلسله، با مسئله چگونگی تکلیف حج در شرایط خوف از توطئه عباسیان یا هواداران آنان (مانند اغلییان) روبه‌رو شد. لذا نظر به اهمیت و جایگاه حج در مذهب اباضیه، در این باره از ربیع بن حبیب و محمد بن عباد مصری استفتا

کرد و از آنجا که پاسخ ربیع را موافق احتیاط می‌دانست، بنا بر فتوای وی، شخصی را اجیر کرد تا به جایش حج گزارد.

بنا بر منابع اباضی، وی سال ۱۹۰ مجدداً عزم حج کرد و به قصد حج از تاهرت خارج شد؛ اما پس از فتح منطقه‌ای به جبل نفوسه، پایگاه نظامی رستمیان، رسید و در آنجا مشایخ اباضی، وی را به جهت خطر توطئه هواداران عباسیان، از رفتن به حج منع کردند. یکی از محققان اباضیه پژوه احتمال داده که نیت حج، پوششی برای اغراض سیاسی عبدالوهاب رستمی بوده؛ اما از نظر نگارنده، حتی اگر چنین باشد، باز هم شاهدی از اهمیت حج در بین اباضیه مغرب است.

منابع

۱. ابن خلدون، عبدالرحمان (بی تا)، تاریخ، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
۲. ابن سلّام اباضی (۱۴۰۶ق.)، بدء الاسلام وشرائع الدین، به کوشش قیرنر شقارتس و سالم بن یعقوب، بیروت.
۳. ابوزکریا ورجلانی، یحیی بن ابی بکر (۱۴۰۲ق.)، کتاب سیر الائمة و اخبارهم، به کوشش اسماعیل عربی، بی جا، دارالغرب الاسلامی.
۴. ادیسی، شریف ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۴۰۹ق.)، نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، بیروت، عالم الکتب.
۵. باجیه، صالح (۱۹۷۶م.)، الاباضیة بالجرید، به کوشش علی شابی، تونس.
۶. بارونی، سلیمان باشا (۲۰۰۵م.)، الازهار الریاضیة فی ائمة وملوک الاباضیة، به کوشش محمدعلی صلیبی، لندن.
۷. تالی، محمد (۱۳۸۰ش.)، «تاهرت»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۸. جعبیری، فرحات (۱۴۲۵ق.)؛ التمیمی، ابو عبیده مسلم بن ابی کریمه، موسوعة اعلام العلماء والادباء العرب والمسلمین، زیر نظر منجی بوسنینه، تونس، المنظمة العربیة للتربیة والثقافة والعلوم.

۹. جلالی مقدم، مسعود (۱۳۶۷ش.)، «اباضیه»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۰. حارثی، سالم بن حمد بن سلیمان (۱۴۰۳ق.)، العقود الفضیه فی اصول الاباضیه، عمان.
۱۱. درجینی، ابوالعباس احمد بن سعید (۱۹۷۴م.)، طبقات المشایخ بالمغرب، چاپ ابراهیم طلائی، بی جا، بی نا.
۱۲. ربیع بن حبیب بصری (۱۴۲۴ق.)، الجامع الصحیح (مسند)، در: ورجلانی، یوسف بن ابراهیم، کتاب الترتیب فی الصحیح من حدیث الرسول ﷺ، به کوشش عبدالله بن حمید سالمی، مسقط، مکتبه مسقط.
۱۳. روحی، علیرضا و غفرانی، علی (۱۳۹۷ش.)، «نقش و جایگاه فکری و سیاسی نگار در میان خوارج شمال آفریقا»، مطالعات تاریخی جهان اسلام، شماره ۱۲
۱۴. سالمی، نورالدین عبدالله بن حمید (۱۴۱۵ق.)، تنبیهات، در: ربیع بن حبیب بصری، الجامع الصحیح (مسند)، به کوشش عبدالله بن حمید سالمی و سعید ابن عبدالله بن محمد وهیبی، مسقط.
۱۵. ضیایی، علی اکبر (۱۳۹۸ش.)، تاریخ اباضیه، قم، امین.
۱۶. طاوسی مسرور، سعید (۱۳۹۳ش.)، «ربیع بن حبیب»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۱۷. فرهنگد، یونس (۱۳۸۷ش.)، «پژوهشی در منابع تاریخی رستمیان اباضی در مغرب اسلامی»، تاریخ (فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات)، شماره ۱۰
۱۸. مزبو، حسن (۱۴۲۵ق.)، «الازدی، ابوعمرو الربیع بن حبیب»، موسوعة اعلام العلماء والادباء العرب والمسلمین، زیر نظر منجی بوسنینه، تونس، المنظمة العربیة للتربیة والثقافة والعلوم.
۱۹. معینی، محسن (۱۳۸۰ش.)، «تدوین حدیث در میان دیگر مذهب اسلامی»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.

۲۰. ملک مکان، حمید (۱۳۸۴ش.)، «امامت و حکومت از منظر اباضیه»، هفت آسمان، شماره ۲۶
۲۱. همو (۱۳۹۳ش.)، «رستمیان»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلام‌علی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۲۲. همو (۱۴۲۶ق.)، اللمعة المرضیة من اشعة الاباضیة، به کوشش سلطان بن مبارک شیبانی، عمان.
۲۳. یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابو‌عبدالله (۱۳۹۹)، معجم البلدان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

24. Lewicki, T. (1998). "Al-Ibadiyya", in: *ET*², vol. 3.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی